

uvodnik
esej
zgodovina
prevodi

darija mavrič

Ljubljanski kolizej v ogledalu časa

Ko pomislimo na Ljubljanski Kolizej, nas vznemiri že sama beseda – od kod izhaja, zakaj takšno ime? Odgovor lahko hitro najdemo pri rimskem Koloseju, poimenovanem po ogromnem kipu cesarja Nerona – kolosu, ki je nekdaj stal na mestu sedanjega amfiteatra. Besedo »coliseo« naj bi prvič uporabil častitljivi Beda, ki je zapisal: »Quandiu stabit coliseus, stabit et Roma; quando cadit coliseus, cadet et Roma; quando cadet Roma, cadet et mundus.« Srečamo jo tudi v večini romanskih jezikov: v francoščini le colisée, v španščini el coliseo in v portugalsščini o coliseu.

Zakaj sta pod tem imenom znani tudi že zdavnaj preminula stavba v Gradcu in stavba (v kritičnem stanju, zaradi nekaterih tik pred evtanazijo) v Ljubljani? Morda zaradi velikosti,¹ morda zaradi oblike dvoran (npr. južna dvorana je bila namenjena maneži, pogled nanjo je bil z galerij, ki so jo obdajale), morda pa tudi zaradi specifične lege izven mesta, čeprav v njegovi bližini. Namenjena je bila zabavi in hkrati začasnim vojaškim namestitvam. Že v času nastanka je bila deležna različnih odmevov, lahko bi rekli kolizije interesov – po eni strani navdušenja, saj je arhitekt Joseph Benedikt Withalm z njeno postavitvijo rešil prebivalstvo nadležnega problema nameščanja vojske, ki je bila reden gost v mestu zlasti v letih 1847-1859, po drugi strani pa je včasih zbujala negotovanje, morda tudi zavist, zaradi dogajanja v njej in okoli nje, zaradi radoživosti, katere središče je postala,² morda pa tudi zaradi hitre, poceni, kvalitetne in lepe gradnje, ki je hitro in bogato poplačala trud in iznajdljivost podjetnega lastnika.

Ob Kolizeju prihaja do kolizije interesov tudi danes, vendar še bolj izrazito in boleče kot nekdaj. Na eni strani je tisti del stroke, ki se zaveda pomena stavbe v času in njene pričevalnosti za sedanji trenutek in prihodnost ter jo želi ohraniti, obnoviti in oživiti, na drugi strani pa je mogočni kapital, ki ne prepozna spomenika, temveč le kup težav in stroškov. Tem bi se najraje izognil z rušenjem in postavitvijo novega kolosa. O tem so se razpisali že mnogi avtorji,³ vendar odgovorni, ujeti med Scilo in Karibdo, očitno premalo pogumni, da bi ostali zvesti načelom varovanja, zaenkrat še ne najdejo prave poti, ki je sicer navzven jasna: združiti kapital s pozitivnim odnosom do kulturne dediščine. Morda si novodobni lastnik domišlja, da podobno kot Joseph Benedikt Withalm pred 150 leti spreminja manjvredno področje v ponos in okras Ljubljane, sebi pa v čast in dobiček. Toda Withalm je dejansko spremenil nekdanjo gramozno jamo v veličasten objekt, ki je bil mestu v okras, njemu samemu pa vir zaslužka. Danes je sijaj njegove stavbe sicer res nekoliko zbledel, vendar pod patino časa še vedno lahko slutimo nekdanjo lepoto. Novi lastnik bi se lahko spremenil v princa, ki s poljubom prebudi princeso iz večdesetletnega spanja, ji vrne nekdanji sijaj, sam pa postane pravi vitez sodobnega časa, z vsemi častmi in zaslužki,

ki sodijo zraven. A ne – raje bi jo preprosto pokopal. Sicer ji želi postaviti mogočen nagrobnik, a kljub vsemu – v zavesti ljudi bi v tem primeru ostal zapisan zgolj kot grobar.

Zgodovina stavbe

Prvi zametki ideje o gradnji stavbe segajo v leto 1844, ko je graški arhitekt Joseph Benedikt Withalm predlagal Ljubljanskemu magistratu, da bi v Ljubljani na lastne stroške zgradil Kolizej za namestitev vojaških enot, ki so se na poti iz Gradca oziroma Dunaja proti severnim italijanskim deželam in nazaj ustavljale v Ljubljani.⁴ Stavba naj bi sprejela tisoč petsto vojakov, zgradil bi jo po zgledu graške, ki je nastala po njegovi zamisli in bila njegova last, pa tudi delovala bi po sorodnih načelih. Najprej bi ustanovil Zavod za zavarovanje vojaških namestitev (Militär-Einquartirungs-Assecuranz-Anstalt). Za vsakega vojaka bi lastniki hiš, ki so bili sicer dolžni poskrbeti za namestitev vojske v mestu, prispevali tri goldinarje letno. Denar bi moral biti na voljo od 1. januarja za tekoče leto. Kdor bi še pred začetkom gradnje položil za vsakega moža 40 goldinarjev, bi bil oproščen plačevanja takšnega namestitvenega zavarovanja do konca življenja, kdor bi to napravil v dveh obrokih, bi bil oproščen plačevanja za deset let, kdor pa tega ne bi zmoget, lahko še vedno plačuje vsako leto sproti, vendar mora biti denar položen eno leto vnaprej (torej eno leto, preden ga je mogoče unovčiti). S pomočjo tako zaračunane zavarovalnine – zakupnine⁵ bi si zagotavljal sredstva za delovanje ustanove kot prehodne kasarne. Pa tudi za lastnike hiš bi bilo to bistveno ugodnejše kakor nameščanje vojakov v lastnih domovih, v katerih včasih še za družino ni bilo dovolj prostora. Kot je razvidno iz nadaljevanja korespondence, je predlagal magistratu, da bi Kolizej zgradil vrh opuščene gramoznice, »uredil vrt med Lattermannovim drevoredom ter oskrbovalnim skladiščem (Verpflegsmagazin), ter mestni park (Volksgarten)«. Zavezal se je tudi, da bo ustanovil zimsko jahalno šolo in restavracijo.⁶

Magistrat je njegovo ponudbo sprejel v celoti, vključno z dejavnostmi, ki bi lahko služile tudi obiskovalcem. 21. januarja 1845 je Laibacher Zeitung objavil Withalmov poziv vsem lastnikom hiš v Ljubljani, da mu vnaprej plačajo najem sob za vojake, ki bi jih sicer morali namestiti v lastnih prostorih; z običajnimi najemniki bodo gotovo dobili višje najemnine, kot jo bodo sami prispevali za vojsko, poleg tega bodo vojaki živeli v skupnosti, v bližini oficirjev, ki jih bodo lahko nadzorovali.⁷ V maju je pozval vse, ki ponujajo gradbeni material, naj mu pošljejo svoje ponudbe, ter napovedal polaganje temeljnega kamna za konec maja isto leto.⁸ Temeljni kamen je bil položen 31. maja 1845 ob 17.00 ob sodelovanju in simbolični podpori štirih vej oblasti. Pravzaprav so bili položeni štirje vogelni kamni: enega je kot predstavnik deželne vlade položil

grof Welsperg, namestnik deželnega vladarja, enega grof Wolfgang Liechtenberg kot predstavnik kranjskih deželnih stanov, enega kresijskega komisar Franc Langer ter enega mestni glavar Janez Hradecki.⁹ Že od samega začetka je bilo jasno, da bo stavba večnamenska: »Pervi namen je, da bo kasarna v nji, kjer bodo tisti vojaki prebivali, katerim morajo mestni hišni gospodarji stanišče dati; razun kasarne bo v sredi tega poslopja velik prostor za gledališče. Kar je pa nam pri ti napravi nar bolj všeč, je, da bo Ljubljansko mesto poslopje dobilo, kakršniga smo v taki velikosti in lepoti do zdaj še pogrešovali.«¹⁰

Gradnja stavbe je potekala zelo hitro, v veliki meri tudi po zaslugi mile zime in posebne gradbene tehnike, ki je omogočala neprekinjeno gradnjo. Prvič je bil del stavbe na ogled javnosti 1. januarja 1846. Takrat je bila zaključena poslikava stropa v eni od dvoran. Ob otvoritvi je igrala kapela cesarsko-kraljevega pehotnega regimenta princa Hohenlohe-Langenburga, vstopnina za ogled stavbe pa je znašala deset kron. Izkupiček je bil namenjen izobraževanju fantov-glasbenikov.¹¹ Vendar je bila stavba takrat le delno dokončana, kar je razvidno iz javnih obvestil, ki jih je lastnik še naprej redno objavjal v Laibacher Zeitung. Tako je februarja ponujal jahanje na prostem, dokler ne bo zgrajena jahalna šola. Julija je bila ta ustanovljena, vodil pa jo je Bertha von Messechitz, nekdanji gojenec španske jahalne šole in nato konjušnik princa von Hohenzolerna. Junija 1846 je oznanil, da je dokončanih enaindvajset sob ter eno šestosobno, eno dvosobno in eno trisobno stanovanje ob (današnji) Gosposvetski cesti, vsakemu stanovanju pa so pripadali tudi del zelenjavnega vrta, hlevi in remiza.¹²

Septembra so bili dokončani gostilniški prostori, ki so obsegali dva široka hodnika, terase za goste, bosket, vrt s sprehajalnimi potmi in klopmi, veliko plesno dvorano s tremi galerijami in tridesetimi prehodnimi prostori. Ponujal jih je v najem »višjim natakarnjem z Dunaja ali iz katerega drugega velikega mesta, z dobrim spričevalom in vsaj 2000 goldinarji premoženja«. Njegove zahteve pri izbiri najemnikov kažejo željo po doseganju visoke kvalitete ponudbe, s čimer bi v Ljubljano prinesel okus velikih mest, hkrati pa tudi željo po finančno varnih projektih. V letu 1847 se je začela sezona plesov v Marijini dvorani. Vstopnice je bilo mogoče kupiti v predprodaji po 20 krajcarjev ali pa na dan prireditve po 30 krajcarjev. Iz tega vidimo, da so bili njegovi podjetniški prijemi sorodni današnjim – po eni strani visoka kvaliteta, po drugi strani prilagodljive in ugodne cene ter sposobnost izkoriščanja vsake gradbene faze objekta za njegovo predstavitev javnosti, pa tudi za pridobivanje dodatnih sredstev.

Vsekakor je bil Withalm na Kolizej izredno ponosen, kar dokazuje tudi grafični list z njegovo upodobitvijo, posvečen Franzu Greglu, ki je bil očitno zaslužen za uresničitev tega Withalmovega projekta (sl. 1). Ta grafični list¹³ je dragocen vsaj iz dveh razlogov: stavba je upodobljena iz Tivolija oziroma s Šišenskega hriba,

medtem ko so jo običajno upodabljali z mestne strani; list je nastal potem, ko je bil zaključen del stavbe ob nekdanji Celovski, današnji Gosposvetski cesti (ne pred junijem 1846), ter pred požarom, ki je zajel in hudo poškodoval Kolizej 20. 12. 1847. Da je bila stavba delno nedokončana, lahko sklepamo po podobi južnega pročelja t. i. gotskega trakta,¹⁴ ki se zdi na upodobitvi še brez vsakega okrasja, pozneje pa je bilo okrašeno s stebriščnim vhodom (sl. 2). Grafični list dokazuje, da je bilo prvotno pročelje vsekakor zasnovano ambiciozno, z neogotskimi, neorenesančnimi in neoklasicističnimi elementi: rizaliti so bili zaključeni s trikotnimi timpanoni, vertikalno so jih poudarjale lizene, morda sorodne današnjim. Svetlobnica je zaključevala svetlobni jašek. Toda požar je napravil veliko škodo in nekoliko spremenil podobo Kolizeja. Janez Bleiweis je domneval, da je bila kriva človeška površnost,¹⁵ Franc Malavašič pa je omenjal »človeško hudobo«¹⁶ Bleiweis je menil, da je ogenj uničil »eno nar imenitnejših pohišt«¹⁷ v Ljubljani, »ki je bilo hišnim gospodarjem, zavoljo stanovanja vojakov v njem, velika dobrota, dobrovoljnim Ljubljancem veselje, celimu mestu in celi deželi lepota«.¹⁸ Škode je bilo sicer res veliko,¹⁸ vendar se zdi, da so bili poškodovani predvsem leseni deli oziroma notranjščina, saj je Withalm že čez deset dni v Laibacher Zeitung objavil oglas, da vabi obiskovalce v kavarno Kolizeja, kjer lahko uživajo v odličnih graških slaščicah.¹⁹ Večjih posegov kljub podpori mestne oblasti, ki je poskrbela, da je arhitekt že dan po požaru prejel triletno plačilo zakupnin, ne bi bilo mogoče zaključiti v tako kratkem času in Kolizeja ponovno odpreti javnosti.

Gradbena dela na stavbi so napredovala. Marca so bili že na voljo hlevi za vojaške konje, 21. maja 1848 so odprli novo dvorano, ki jo je Withalm v zahvalo za podporo magistrata po požaru želel poimenovati Dvorana slavnih meščanov. Hkrati se je zavezal, da bo mestni vladi dal dvorano na voljo brezplačno, kadar koli bo želela.²⁰ Leta 1848 je oddal v najem kavarno z naslednjimi prostori: dve dvorani za biljard, dve sobi za igre in dve damski sobi, dolg zastekljen hodnik, arkadni hodnik, kuhinja, klet, dve veliki bivalni sobi ter okrasni vrt, dve terasi, od katerih je vsaka lahko sprejela tisoč petsto gostov. Najemnik je postal dunajski gostinec Johann Fiedler. Podoba stavbe je bila verjetno taka, kot jo je predstavil Anton Jurman (sl. 2).²¹ Stavbo je upodobil z mestne strani. Vidimo njen vrtni del v smeri proti današnji Župančičevi ulici, z južne strani bogat stebriščni vhod v gotski trakt, dvojni arkadni hodnik na vzhodni strani odpira stavbo v okrasni vrt, namenjen obiskovalcem. Pročelje členijo vogalne lizene z dekorativnim okrasjem (najverjetneje rozete), k lahkočnosti pročelja pa prispevajo tudi drugi dekorativni elementi (enostavni okenski okviri, sistem arkadnih hodnikov itd.).

Ravno ta upodobitev jasno izpričuje kvalitetno in harmonično zasnovano stavbo, v kateri lahko prepoznamo zanimiv in hkrati logičen sistem stopnjevanja:

z višino postaja površina ožja, struktura zunanjih sten gostejša, saj so iz nadstropja v nadstropje odprtine manjše, okenski okviri, lizene, slopi in drugo okrasje pa ohranjajo lahkotno dinamiko pročelja. Stavba obvladuje prostor in se hkrati zliva z njim. Formalno deluje kot večstanovanjska javna stavba, primerna tudi za množična druženja in družabno življenje, nikakor pa ne kot vojaški objekt.

Vendar je bila prav leta 1849 nadpovprečno zasedena ravno z vojaškimi enotami, ki so zaradi bojev v severni Italiji pogostejše šle skozi Ljubljano in potrebovale prenočišče, največkrat le za noč ali dve, v nasprotju s preteklostjo, ko so se enote zadržale v kraju dalj časa. Withalm je poskušal ohraniti enake visoke standarde kot pred tem (redna menjava posteljnine, skrb za čistočo prostorov in udobje vojakov), kar mu je uspelo s povišanjem najemnine. Isto leto je izbruh kolere zahteval strožje higienske ukrepe, zaradi česar je morala biti gostota namestitev v skupnih prostorih manjša. Pa še meščanom je prišlo na pomoč v teh hudih trenutkih.

Tudi na turizem ni pozabil. Leta 1849 je bila dokončana železniška proga Celje – Ljubljana. Otvoritev je bila 16. 9. 1849 v cesarjevi navzočnosti. Withalm je takoj dojel, da bo z vlakom lahko prišlo v mesto več turistov, zato je organiziral omnibus, ki je dvakrat dnevno vozil od Kolizeja na železniško postajo in nazaj. V Kolizeju je nudil prenočišča, zabavo, hrano, jahanje, lepe poglede na Tivoli, hkrati pa je bila lokacija dovolj blizu centra mesta.

Withalm je opuščeno gramoznico spremenil v pravo zlato jamo. Prinesla mu je veliko uspehov, bogastva in spoštovanja, mestu pa tudi mnogo ugodnosti: rešili so problem vojaške namestitve, dobili so nov prostor za zabavo, prireditve, druženje, odlično kavarno, slaščičarno, restavracijo, velikokrat so dohodki od prireditev šli v dobrodelne namene (za revne družine, šolanje revnih otrok, glasbenike). Zaradi zaslug so Withalma 12. 8. 1850 imenovali za častnega meščana Ljubljane.

Po njegovi smrti leta 1865 je Kolizej postal last njegovega sina Josefa Viktora Withalma. Do leta 1886 so v njem še prenočevale vojaške enote, z gradnjo stalnih vojašnic pa so prostore, namenjene vojski, začeli oddajati v najem različnim stanovalcem, obrtnikom in trgovcem, ki so prostore prilagajali svoji dejavnosti tudi tako, da so jih spreminjali, vendar vedno v dogovoru z lastniki in z dovoljenjem Gradbene direkcije. Načrte za prenovo so vedno izdelali priznani ljubljanski gradbeniki, kot so bili Viljem Treo, Gustav Tönnies in nekateri drugi, ki so spremembe vnašali z občutkom.²²

Potres leta 1895 je prizadel tudi Kolizej. V prijavi škode je Josef Viktor Withalm navedel, da je potrebno delno rušenje. Zaradi posledic potresa so morali podreti arkadni hodnik, ki je dotlej krasil stavbo.²³

17. 3. 1899 so si lastništvo razdelili Josef in Rihard Withalm ter Johanna Pammer iz Gradca, že leta 1906 je prišel v posest podjetja Gebrüder Dedhendi, Malusa & Co., leta 1921 pa družine Heinrichar iz Škofje Loke. V letih 1945–1960 je potekal postopek nacionalizacije.²⁴ V 50. letih je bila stavba v celoti obnovljena;²⁵ prenovljeno je bilo pročelje, zamenjana so bila okna in vrata, prenovljeni in prebeljeni hodniki, popravljena napeljava, kjer je bilo potrebno. Vse do konca 60. let je bila stavba dobro vzdrževana, saj so se prebivalci zelo zavzemali za ohranitev visoke kvalitete bivanja. V 70. letih pa se je spremenila struktura prebivalcev Kolizeja; nekdanje stanovalce, med katerimi so prevladovali intelektualci, stari ljubljanski meščani, obrtniki, vojaške družine, skratka »višji«²⁶ sloj tedanje družbe, so nadomestile mlade delavske družine in pripadniki nižjih slojev, ki niso zmogli vzdrževati stavbe na taki ravni kot njihovi predhodniki. Takrat se je začelo počasno propadanje stavbe.²⁶ Leta 1993 je bila denacionalizirana ter razglašena za spomenik lokalnega pomena z utemeljitvijo, da »je tipološko specifičen in enkratni primer mestne arhitekture svojega časa, ki ima glede na svojo zasnovo in lego veliko kulturnozgodovinsko vrednost, saj je vse do danes v širšem evropskem prostoru preživel le ljubljanski kolizej«²⁷ Kaj se je od razglasitve spremenilo, da bi jo sedaj kar porušili? Gotovo je zaradi neustreznega vzdrževanja v slabšem stanju, vendar to ne spremeni njenega osnovnega kulturno-zgodovinskega in umetnostnega pomena, ki ga ima za srednjeevropski, ne samo za slovenski

prostor. Da bo ta trditev bolj jasna, bom v nadaljevanju predstavila idejnega avtorja in vodjo tega projekta.

Življenje in delo Josepha Benedikta Withalma

Kdo je bil mož, ki je ustvaril Kolizej? V pismu iz leta 1851, ki mu ga je poslal praški mestni svet, so ga naslovili kot poročnika v francoski cesarski vojski, odlikovanega z redom častne legije, poveljnika zalog (Depot Komendant) uniformirane meščanske pehotne enote, člana različnih umetniških in industrijskih združenj, lastnika devet nepremičnin, ustanovitelja Zavoda za zavarovanje vojaških namestitev (Militär-Einquartierungs-Assecuranz-Anstalt), mestnega stavbnega mojstra in arhitekta, delničarja ponesrečenega projekta za izgradnjo arheškega vodnjaka, graditelja prve litoželezne hiše, lastnika tovarne barv in firmeža, izumitelja lesenega tlaka, letakov za obvestila (Ankündigungszettel), bu-ditelja dobrih starih časov, projektanta ledenega templja in drugih še neodkritih skrivnosti, lastnika podzemnega vodovoda za mrzlo vodo, lesenega tobogana in preprostega vrtljaka, zapriseženega blagajnika na magistratu, mestnega gostilničarja, peka, mesarja, pivovarja, pleskarja ...²⁸ Ob vseh teh nazivih smo kar malo zmedeni, saj je iz njih razvidno, da je govor o vsestranskem, izredno sposobnem, ustvarjalnem in iznajdljivem človeku, ki mu je očitno uspelo združiti in uresničiti raznolike plati svoje osebnosti.

Rodil se je leta 1791 v Gradcu in dobil očetovo ime, pozneje pa je deloma tudi stopal po njegovi poklicni poti. Oče je bil namreč dvorni tesar cesarja Jožefa II. in takoj je bilo jasno, da bo sin prevzel njegovo delavnico. Zato ga je oče še kot mladeniča vpeljal v delo, pozneje pa je znanje izpopolnil s študijem na Visoki gradbeni šoli na Dunaju. Po končanem študiju je kot diplomirani arhitekt odšel na potovanje po Italiji in Nemčiji. Leta 1812 se je ustavil tudi v Glogówu (nem. Glogau), kjer je bil nastanjen glavni štab neapeljskih enot francoske vojske. Pridružil se jim je in že v kratkem času napredoval v oficirja, zaradi udeležbe in dejavnosti na vojaškem pohodu v Rusijo pa so ga odlikovali s križem francoske častne legije. Leta 1813 se je njegova enota vračala skozi Gradec. Na očetovo željo je zapustil vojsko, se vrnil k družini in odtlej posvetil življenje svojemu osnovnemu poklicu.²⁹

20. 5. 1817 je pridobil koncesijo za stavbnega mojstra v Gradcu,³⁰ gotovo na osnovi uspešnih gradbenih posegov, ki jih je že pred tem opravil na različnih stavbah. Naj omenim samo dva primera. Anna Maria Kogler³¹ omenja v svojem pismu, da ji ni samo postavil hiše, temveč tudi opravil vsa tesarska, mizararska, ključavničarska, steklarska in kamnoseška dela, in to kvalitetno; vojaškemu stražnemu mojstru von Bachu pa je v kratkem času popolnoma preoblikoval propadajočo hišo, tako da je bilo v zadovoljstvo vseh, pa še zelo poceni.³² Pozneje so postali njegovi naročniki vplivni ljudje, ki so znali ceniti njegovo inovativnost, pa tudi hitro, kvalitetno in poceni izvedbo.³³ Med njimi srečamo škofa iz Seggaua (ohranjena so pisma škofovega upravnika Ignaza Heningerja), grofa Aloisa von Trautmannsdorfa, grofice Therese Galler itd. Njegova inovativnost se je izražala v drobnih izboljšavah. Patentiral je način, kako odpraviti neprijetne vonjave iz stranišč, ki so bila tedaj veliko bolj primitivna kot danes. Izumil je tlakanje cest s hrastovimi kockami, ki so bile – premazane s posebnim premazom – zelo obstojne, hkrati pa prijetnejše za vožnjo z vozovi. V Gradcu se je novi tlak odlično obnesel, leta 1844 pa so ga preizkusili tudi v Ljubljani.

V kulturno-vojaško zgodovino kakor tudi zgodovino arhitekture in urbanizma se je najbolj zapisal z dvema kompleksoma, Kolizejem in Železno hišo. S Kolizejem (prvega je začel graditi v Gradcu leta 1838) je želel razrešiti več problemov. Kot uspešen aktivni vojak se je osebno soočal s težavami pri namestitvi vojske v krajih, skozi katere se premika. Očitno se je zavedal kompleksnosti, saj je bila vsakokratna prenočitev v tujem mestu neprijetna tako za domačine, ki so morali vojake sprejemati, kakor tudi za vojsko. Z izgradnjo stavbe izven mestnega središča je ta problem uspešno rešil; meščani so bili za ceno letnega predplačila odrešeni skrbi za vojsko, vojaki pa so bili nameščeni v skupni stavbi ter pod nadzorom nadrejenih. Mesto je s Kolizejem pridobilo nov prostor za zabave, prireditve in slovesnosti, skratka za druženje. Ker je v to vložil svoje znanje in sposobnost oblikovanja lepega, je arhitektura

tudi dopolnila lepoto kraja. Z rezultatom so bili vsi zadovoljni, čeprav se je Kolizej kmalu zapisal v zavest ljudi predvsem kot vojašnica za prehodne vojaške enote. Leta 1846 pa je napravil morda enega izmed največjih korakov v razvoju arhitekture in gradnje – v Gradcu je postavil železno hišo, ki je bila nekakšna zmes zabavišča, večstanovanjske hiše in kavarne ter je eden zgodnejših primerov litoželezne gradnje v Evropi.

Lahko bi rekli, da imata projekta nekaj skupnega – idejo o združitvi različnih dejavnosti v isti stavbi. Omogočili sta živahnejše in pestrejšo družabno življenje, hkrati pa sta bili donosnejši za samega lastnika. Večja donosnost je bila možna tudi zato, ker je lastnik lahko vse uresničeval in vodil sam – od ideje prek načrtovanja do dejanske izvedbe. Ob podjetniški in »profitni« naravnosti pa ni pozabil na potrebe družbe; financiral je šolanje nadarjenih otrok iz revnejših družin, v primeru epidemij je brezplačno dajal na voljo lastne prostore, svoj zaslužek je gradil na nizkih cenah... Ni pretirano reči, da o Withalmu lahko govorimo kot o humanem podjetniku oziroma podjetniku s socialno naravnostjo. To najlažje ponazorimo ravno na primeru Kolizeja, kjer se zelo jasno izraža njegova sposobnost postavljanja osebnih izkušenj v širše družbene okvire. Prepoznal je potrebo, danes bi rekli, da je odkril poslovno nišo, ter že obstoječe rešitve uporabil v nekoliko drugačni situaciji. Zamisel se je morda rodila iz njegove izkušnje v francoski vojski, kjer je kot vojak in oficir doživljal težave, s katerimi se srečuje vojska na svojih pohodih.

Ta problem je bil vsekakor večplasten. Po eni strani je vojska potrebovala prostore za prenočitev, po drugi strani pa se je Withalm zavedal, da je počutje vojakov odločilnega pomena za uspeh na bojišču. Potrebovali so primerne prostore, ki so ustrezali osnovnim higienskim pogojem, hkrati pa so v več let trajajočem vojskovanju potrebovali tudi sprostitev. Namestitev vojske pri zasebnikih ni zadovoljevala vseh potreb na ustrezen način; zaradi razpršenosti vojske po mestu je bil otežen nadzor nad vojaki, ti pa so se ob takih postankih preveč razpustili, tako da so povzročali strah in nemire v mestu, ki jih je sprejelo. Poleg tega je bilo lastnikom hiš oziroma stanovanj prepuščeno, kakšne bivalne pogoje jim omogočijo. Vojaki niso bili ravno priljubljeni gostje, hkrati pa tudi vsi posestniki bivališč niso bili premožni, zato razmere pogosto niso bile najboljše.

Ker je Withalm služboval v francoski vojski, je gotovo poznal sistem vojašnic.³⁴ Od tod bi lahko izšla njegova ideja za stavbo, namenjeno vojaškim enotam, ki so se v mestu ustavile za dan ali dva. S tem ko je vojska nameščena v eni stavbi oziroma v enem kompleksu, sploh če je to nekoliko izven mesta ali na njegovem obrobju, je ločena od vsakdana prebivalcev. Ker je domneval, da bo stavba z vojsko zasedena samo občasno, je predvidel, da je lahko ves preostali čas na voljo prebivalcem za različne zabave, srečanja, ples, koncerte... Zavedal se je, da mora zagotoviti ustrezno kvaliteto raven prireditvev in uslug, zato je k sodelovanju vabil orkestre, artiste in druge nastopajoče iz velikih mest, tudi z Dunaja. Tako je kompleksu vdihnil dvojno vlogo – po eni strani je bila stavba vojaškega značaja, po drugi pa je nudila zabavo in sprostitev.

Znal si je zagotoviti tudi sredstva. Najprej je ustanovil zavarovalnico, v katero so posestniki stanovanj in hiš vnaprej plačevali najemnino za prostore, v katerih bodo lahko namestili vojake ter se tako rešili vseh siceršnjih obveznosti do vojske, ko bi ta prišla v mesto. Najemnino so morali plačati vsaj za dve leti vnaprej. Za daljše obdobje vnaprej, ko so plačali, nižja je bila dejanska letna najemnina. Sredstva je pridobival tudi z organizacijo prireditev, celo z ogledi stavbe v posameznih fazah gradnje. Njegova prednost je bila tudi to, da ni bil le stavbni mojster ali arhitekt, temveč da je obvladal tudi druge obrti, povezane z gradbeništvom. Širina znanja je brez dvoma zmanjševala stroške gradnje, saj je pri stavbi veliko stvari lahko izdelal sam ali pa izdelavo kompetentno nadzoroval. Pisma njegovih strank večkrat poudarjajo njegove vrline – hitro, poceni in kvalitetno izvedbo. Zato je bil precej iskan med zasebniki, čeprav se zdi, da je bil njegov življenjski projekt gradnja kolizejev – uspelo mu je zgraditi dva, v Gradcu in Ljubljani. Ponudbo je poslal tudi v Prago, vendar so jo tam zavrnili.³⁵

Znal je spoštovati tudi tisto, kar so zanj napravili drugi. To je bilo še posebno razvidno po požaru v ljubljanskem Kolizeju leta 1849, ko je v zahvalo mestu za pomoč pri obnovi obljubil, da mu bo dal stavbo brezplačno na voljo vedno, ko jo bo potrebovalo. To obljubo je izpolnil ob epidemiji kolere.³⁶ Takrat se je izrazilo njegovo človekoljubje, kar je znala ceniti tudi mestna oblast, ki ga je 12. 8. 1850 razglasila za častnega meščana. »S postavitvijo vašega sijajnega Kolizeja, ki je mestu Ljubljani v okras, ste prebivalcem dokazali neprecenljivo dobroto, z njim odrešili mesto vojaških nastanitev in obvarovali pred širjenjem nalezljivih bolezni (...)«³⁷ - tako sta magistrat in mestni svet Ljubljane utemeljila dodelitev tega častnega naziva.

Leta 1865 je umrl in njegovo posest so podedovali njegovi sinovi, v Ljubljani Josef Viktor Withalm. Težko bi sodili, ali njegovi nasledniki niso premoogli takšne spretnosti podjetniške žilice ali pa so bili zgolj časi drugačni, a njegovo življenjsko delo, kolizeja v Gradcu in Ljubljani, sta dobivala vedno bolj vojaški značaj in izgubljala meščanskega. Pritisk novih časov je bil tako silovit, da sta danes v zavesti ljudi oba predvsem stavbi vojaškega značaja in manj civilnega. Morda ravno v takem pojmovanju lahko iščemo razloge, da je graški že skoraj stoletje izbrisan s površja zemlje, usoda ljubljanskega pa je še vedno na majavih nogah.

Sklep

Čas je strog gospod. Postavlja meje življenju, ki ga priključuje v rojstvo in izbriše v pozabo (ali v večnost), mu daje lepoto in jo kmalu posrka, seka rane in jih celi, a pušča brazgotine, prebuja velike ideje, dopušča, da se uresničijo, jih postavlja na preizkušnje... Ne prizanesi nikomur in ničemu, niti samemu sebi. Zato ni presenetljivo, da je v tej resni igri časa tudi ljubljanski Kolizej postal igračka, kljub svoji velikosti in (še vedno) veličastnosti zgolj prah, ki ga bo že lahni vetrček lahko odnesel in izbrisal z vidnega polja. Tisti, ki si tega želijo, najdejo za to tudi ustrezne utemeljitve, a so zgolj deloma resnične. Za konec dodajam razlogom za rušenje manjkajočo polovico resnice, z upanjem, da jim bo odvzela odločilno moč.

Stavbo so res zgradili v opuščeni gramoznici, da ne bi motila mesta, vendar je bila še vedno dovolj blizu, da so meščani lahko prihajali tja na prireditve. Poleg tega je Withalm znal zelo dobro oceniti vrednost naravne in urbane krajine, bližine Tivolija in Šišenskega hriba, Lattermannovega drevoreda, bližine Koroške ceste, ki je bila že tedaj ena izmed glavnih mestnih vpadnic, in samo mesto. Zavedal se je, da mu ravno ta specifična krajina omogoča ustvariti takšno stavbo, kot je v mestu nikoli ne bi mogel (tako zaradi namembnosti kakor zaradi velikosti). Ob tem pa je novo stavbo zgradil in postavil v prostor po zgledu severnoitalijanskih arhitektov, ki so se pod vplivom Palladija zavzemali za to, da se naravna in urbana krajina zlijeta v skladno celoto. To je jasno razvidno na grafičnem listu (sl. 3),³⁸ ki je nastal ob odprtju železnice Celje – Ljubljana leta 1849.

Kolizej je bil namenjen potrebam avstrijske vojske, vendar je že v ponudbi magistratu Withalm poudaril, da bodo v njem potekale tudi dejavnosti za meščane ter da bo olepšal podobo Ljubljane. Celó zavezal se je, da bo ustanovil tudi zimsko jahalno šolo, ki bi bila namenjena meščanom. Te svoje obljube je tudi izpolnil. Tudi po tipu arhitekture Kolizeja ne smemo enačiti z vojašnico, čeprav je morda del navdiha črpal tudi pri njej. V osnovi je bila to večnamenska stavba, po svoji naravi tako vojaška kot civilna. Zaradi slogovnih značilnosti pa ga moramo ohraniti, saj je edini primer arhitekture v slogu romantičnega historicizma na Sloveniji.

Res je stavbo omenil tudi France Prešeren v pesmi Nebeška procesija, vendar se v njej ne posmehuje naštetim »hudičevim hišam«, temveč dvoličnosti tedanje ljubljanske družbe, v kateri je po eni strani vladal skrajni moralizem, po drugi pa primitivno zabavljaštvo. Naj omenim, da je pesnik dal v isti koš Kazino, kjer se je zbirala gospoda, strelišče za malo manj pomembno gospodo in Kolizej, ki naj bi bil namenjen kar vsem. Če verjamemo Prešernovi dataciji, je pesem nastala, še preden so slednjega sploh začeli zidati³⁹ ali vsaj preden je bil dokončan.⁴⁰ Podobno velja za zabavljivi napis Božje in hudičeve hiše v Ljubljani (Po tevtonski meri). Škoda, da Prešeren ne more satirično opisati sedanjega položaja Kolizeja!

Po končanih vojnah oziroma po izgradnji stalnih vojašnic v 80. letih je bil Kolizej deloma res preurejen v stanovanja, deloma pa so bila v njem skladišča za

različne lokale. V bistvu je svojo vlogo živahnega družabnega shajališča v veliki meri izgubil že s smrtjo idejnega očeta in prvega lastnika Josepha Benedikta Withalma. Vendar pa se je pot navzdol začela nekako v 70. letih 20. stoletja, ko niti stanovalci še manj pa lastnik niso pokazali prave zavzetosti za ustrezno in sistematično vzdrževanje.

Trditev, da je opeka zaradi hitre in neakovostne gradnje po sto sedeminpetdesetih letih popolnoma preperela in izgubila svojo notranjo trdnost, je skregana že z zdravo pametjo. Kvaliteta opeke ne more biti odvisna od hitrosti gradnje. Poleg tega je stavba preživela različne pretrese, od požara do potresa. Res je, da je bila zadnjih trideset let slabo vzdrževana, še posebno od denacionalizacije. Leta 1995 se je del stavbe res udril, vendar je bila to posledica nestrokovnega posega v njeno konstrukcijo, ne pa slabe izgradnje.

Tudi očitke, da se stavba nahaja pod nivojem mestotvornega pritličja, ni zadosten razlog za njeno rušenje. Ravno ta odločitev je bila enkratna v času, ko so jarke, gramoznice in druge jame vsi nasipali.⁴¹

Zasnova vsekakor izraža funkcionalne potrebe 19. stoletja, ki pa jih je mogoče – seveda v skladu s konservatorskimi smernicami – prilagoditi sodobnemu času. Nenazadnje je bruto površina stavbe 15.751 m². Taka površina daje veliko možnosti kljub zahtevam po ohranitvi šestih dvoran.

Eden izmed očitkov je tudi pomanjkanje parkirnih mest. To je vsekakor eden od problemov večjih mest, vendar ne smemo podreti stavbe praktično v samem mestnem središču, da bi tam lahko zgradili drugo s parkirišči.

Sklicevanje na Dunaj in Gradec, ki sta že zdavnaj podrla lastna kolizeja brez poudarjanja njune spomeniške vrednosti, je argument, ki bi ga morali interpretirati čisto drugače. Ravno zato bi morali ohraniti vsaj ljubljanskega. Poleg tega Avstrijci svojih dveh niso podrli zato, ker so spregledali smisel spomeniškega varstva, temveč zato, ker je bila stroka takrat še v svojih začetkih, in rušenje še danes obžalujejo.

Zadnji razlog, ki ga najdemo na internetni strani podjetja Kolizej, je ekonomska neupravičenost obnove, ki bi davkoplačevalce stala približno 30 milijonov evrov. Po mnenju Zavoda za raziskavo materialov in konstrukcij naj bi bilo morda bolj smiselno stavbo porušiti in zgraditi na novo. Čisto drugačno stališče je zastopal Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana, oziroma odgovorna konservatorica Marija Režek Kambič; na osnovi pregleda in preiskav nosilnega zidovja ter analize potresne odpornosti, ki so bili izvedeni pod vodstvom mag. Marjane Lutman, univ. dipl. inž. (Zavod za gradbeništvo Slovenije), so ugotovili, da bi bilo za varnost in funkcionalnost objekta potrebno:

- povečati potresno odpornost;
- ojačati stebre in segmente zidov, ki so preobremenjeni;

- zamenjati obstoječe lesene stropne konstrukcije z novimi;
- zamenjati poškodovano strešno konstrukcijo oziroma izdelati novo na segmentu, kjer je prišlo do porušitve;
- po potrebi ojačati temelje ali izboljšati nosilnost tal;
- preprečiti dvig kapilarnih voda;
- poskrbeti za požarno varnost.⁴²

Danes bi bilo za obnovo potrebno narediti več, saj od maja 2004, ko je bil opravljen ta pregled, lastnik v obnovo stavbe ni vložil ničesar. Ravno nasprotno, z izselitvijo prebivalcev ter nato zapečatenjem praznih prostorov je le poskrbel za hitrejše propadanje stavbe, kar je brez dvoma vodilo k njegovega namenu pri nakupu – rušenje in gradnja novega kolosa. Izgovori, da bi bila prenova predraga, nimajo kake posebne vrednosti ob dejstvu, da je bil v izgradnjo nove stavbe pripravljen vložiti 180 milijonov evrov. S takšno vsoto je mogoče tudi marsikaj kvalitetno obnoviti. Sedanji lastnik bi me gotovo zavrnil, češ da bi ta sredstva morali prispevati davkoplačevalci. Zakaj le – saj se je sam odločil za nakup spomeniško zaščitenega kompleksa. Proračunska pomoč bi bila gotovo dobrodošla, vendar ne vidim prave potrebe, da bi morala država ali mesto financirati čisto vse. Zakaj se pri obnovi Kolizeja ne bi zgle dovali pri njegovem avtorju Josephu Benediktu Withalmu, ki mu je s spretnimi podjetniškimi prijemi uspelo navdušiti Ljubljancane, da so v tem videli dobrobit in prednosti tudi zase ter so bili zato pripravljeni prispevati svoj delež? In nenazadnje, sedanji lastnik je bil pred nakupom brez dvoma seznanjen z dejstvom, da se odloča za spomeniško zaščiten objekt v določenem stanju ohranjenosti, da zanj veljajo določena pravila varovanja in prenove ter da stoji skoraj v najožjem središču mesta, kjer ni obsežnih prostih površin za urejanje parkirnih prostorov. Ker se je odločil za nakup, bi lahko razumeli, da se je tedaj strinjal z vsemi pogoji, sedaj pa se pritožuje nad težavnim položajem, v katerem se je znašel kot lastnik objekta, in bi rad razveljavil vsa pravila, ki so veljala doslej. Nekateri strokovnjaki, denimo dr. Peter Krečič, direktor Arhitekturnega muzeja, pa ga s svojo moralno (?) in strokovno (?) avtoriteto ob tem še podpirajo. Če parafraziram Prešernove besede:

Koloseum pot k nebesam
bo zazidal kršen'cam;
trl bo ob njem se um s kolesam,
nova Sodoma bo tam...

Opombe:

- ¹ Dzimski jo je imenoval najkolosalnejša stavba v Ljubljani (»dieses colossalen Gebäudes Laibachs«). Gustav Dzimski, *Laibach und seine Umgebung nebst eine Beschreibung der interessanten Punkte in Krain, Ljubljana*, 1860, str. 82.
- ² Na njen račun se pozabava tudi Prešeren v svojih Zabavljivih napisih: »Fárnih cerkva pět ima Gospód v naši Ljubljáni, / tóliko túdi kasárn ima peklénska pošást. / Vábíta Peter, Miklavž nas z Jákobam k Bógu Ljubljance, / vábí nas Jánez Krstník, vábí Marija v nebó. / Híše: kazíno, redút, koloseum z njími teáter, / ima strelíše hudáč, svéjé sí cípcé lovíť.«
- ³ O tem so pisali: Matej Klemenčič, »Izbris dediščine«, *Umetnostna kronika*, 5, 2004, str. 1; Grega Košak, »Dva antipoda obraza na medalji sedanjé Kolizejeve zgodbe«, *Ampak*, januar 2005, str. 46–48; Damjan Prelovšek, »Kolizej«, *Ampak*, januar 2005, str. 43–45; Blaženka First, »Ljubljanski Kolizej – 'celimu mestu in celi deželi lepótija'«, *Ampak*, junij/julij 2005, str. 70–72; potekalo pa je tudi več javnih razprav, npr. okrogla miza o Kolizeju v Cankarjevem domu 8. 12. 2004.
- ⁴ Pismo nosi datum 23. julij 1844; gl. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 489, Reg. I., f. 2019.
- ⁵ Izraz »zakupnina« se mi zdi primernejši kot »zavarovalnina«, ker je bilo to plačilo namenjeno najemu prostora za vojake v Kolizeju. Tako lastnikom hiš ni bilo treba vojakov nameščati v svojih stavbah ali celo na svojih domovih. Deloma bi bil ustrezen tudi izraz »zavarovalnina«, saj si je s plačilom eno leto vnaprej (npr. 1. 1. 1846 je že morala biti plačana zakupnina za leto 1847, denar pa je Withalm lahko unovčil šele 1. 1. 1847) Withalm zagotovil sredstva za delovanje stavbe v naslednjem letu.
- ⁶ Gl. Withalmovo pismo magistratu z dne 3. 8. 1844, ZAL, LJU 489, Reg. I., f. 2019.
- ⁷ *Laibacher Zeitung*, 66, 21. 1. 1845, str. 42.
- ⁸ *Laibacher Zeitung*, 66, 6. 5. 1845, str. 349.
- ⁹ Janez Bleiweis, »Domača povest«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 3, 4. 6. 1845, str. 92.
- ¹⁰ »Urno, kaj je noviga? Koliseum v Ljubljani«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 3, 7. 5. 1845, str. 76.
- ¹¹ *Laibacher Zeitung*, 67, 6. 1. 1846, str. 6.
- ¹² *Laibacher Zeitung*, 67, 25. 6. 1846, str. 419.
- ¹³ Heinrich Lampel: Ljubljana s Kolizejem, 1846 ali 1847, tonska litografija, Mestni muzej Ljubljana.
- ¹⁴ Tako ga pisec verjetno imenuje zato, ker je zgrajen v neogotskem slogu.
- ¹⁵ Janez Bleiweis, »Premišljevanje na pogorišču koliseuma v Ljubljani«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 5, 29. 12. 1847, str. 208.
- ¹⁶ »Gorje! Strašan bolj kot morja valovi / kot ognja in vsih elementov zloba / je človek, ak prevzame ga hudoba.« Franc Malavašič, »Na pogorišču koliseuma (sonet po Šilerjevih mislih)«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 5, 29. 12. 1847, str. 203.
- ¹⁷ Gl. op. 8.
- ¹⁸ Bleiweis meni, da je bilo poslopje zavarovano za 24.000 goldinarjev, škode pa je bilo morda za več kot 50.000 goldinarjev. Gl. op. 8.
- ¹⁹ *Laibacher Zeitung*, 68, 30. 12. 1847, str. 970.
- ²⁰ *Laibacher Zeitung*, 69, 18. 4. 1848, str. 307.
- ²¹ Anton Jurmann: Kolizej, o. 1850, gvaš, Narodni muzej Slovenije.
- ²² Glej dokumentacijo o adaptacijah Kolizeja, ZAL, LJU 489, Reg. I., f. 2019.
- ²³ Mojo domnevo je potrdila gospa Mojca Stibilj Crnbori, nekdanja prebivalka Kolizeja in vnukinja Franca Jenka, ki je bil upravitelj stavbe ravno v času ljubljanskega potresa (gospa Stibilj Crnbori meni, da je to vlogu opravljal približno v letih 1883–1906). Spomni se pripovedovanja svoje babice, da so ob potresu zapustili stavbo vsi stanovalci razen njenega moža, ki je ostal in pazil na dragocevnosti, ki so mu jih zaupali soprebivalci. Stavba je bila takrat podprta, vidne so bile razpoke, zelo so bili poškodovani leseni deli ter dvojni arkadni hodnik.
- ²⁴ Zemljiška knjiga za katastrsko občino Ajdovščina, zemlj. knj. vpis št. 165, zap. št. 1–19.
- ²⁵ Po pripovedi gospe Mojce Stibilj Crnbori, ki se ji za vse posredovane podatke in spomine najlepše zahvaljujem.
- ²⁶ Gl. op. 23.
- ²⁷ Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana (ZVKDS OE Ljubljana), Konservatorski program za posege v kulturni spomenik. EŠD – Ljubljana – palača Kolizej, Ljubljana 2005, str. 60.
- ²⁸ Pismo praškega mestnega sveta Josephu Benediktu Withalmu, 8. februar 1851, Deželni arhiv v Gradcu, fond A. Withalm – Familie, f. K1, mapa H6.
- ²⁹ *Laibacher Zeitung*, 86, 6. 12. 1865, str. 1120.
- ³⁰ Deželni arhiv v Gradcu, fond A. Withalm – Familie, f. K1, mapa H2.
- ³¹ Pismo nosi datum 20. 10. 1816; prav tam.
- ³² Prav tam.
- ³³ Deželni arhiv v Gradcu, fond A. Withalm – Familie, f. K1, mapa H2–H9.
- ³⁴ Pravila za gradnjo vojašnic je pripravil francoski vojaški arhitekt Vauban, ki jih je gradil v okviru trdnjav za pehotne in konjeniške enote, zato je več pozornosti posvečal obrambni sposobnosti kot bivalnim razmeram. Pozneje so nadgrajeni tip njegovih vojašnic prenesli tudi izven obzidij. Vojna enciklopedija, 4. del, Beograd, 1961, str. 395.
- ³⁵ Pismo praškega mestnega sveta Josephu Benediktu Withalmu, 8. februar 1851, Deželni arhiv v Gradcu, fond A. Withalm – Familie, f. K1, mapa H6.
- ³⁶ *Laibacher Zeitung*, 20. 10. 1849.
- ³⁷ Diploma za častnega meščana Ljubljane, 12. 8. 1850, Deželni arhiv v Gradcu, A. Withalm – Familie, f. K1, mapa H8.
- ³⁸ Franz Joseph Sandmann: Ljubljana z grajskega griča, 1849, tonirana litografija, Narodni muzej Slovenije.
- ³⁹ Pesem se namreč začne tako: »Osemnajst sto in petero / leto gre čez trideset, / kar prinesel sveto vero / Jezus Kristus je na svet.« - France Prešeren, Poezije in pisma, Ljubljana, 1964, str. 166.
- ⁴⁰ V uvodnih dveh kiticah Prešeren pojasni, da se vse dogaja na dan vseh svetnikov leta 1835. To letnico je Franc Kidrič leta 1933 ovrgel ter jo spremenil v »vse svete 1845«. Datacija je problematična, ker se je pesem širila po prepisih, prvič pa je bila objavljena šele leta 1848. Poleg tega pa Prešeren o Kolizeju govori še v prihodnjiku: »Koloseum pot k nebesam / bo zazidal krčen'cam; / trl bo v njem se um s kolesam, / nova Sodoma bo tam.« N. d., str. 168. Več o pesmi: Boris Paternu, France Prešeren, Bled-Ljubljana, 1994, str. 245–246; Boris Paternu, France Prešeren in njegovo pesniško delo, 2, Ljubljana, 1977, str. 296–297.
- ⁴¹ Uroš Lubej, Janez Kromar, Za razpravo na Strokovnem svetu s SRS VNKD Kolizej, Varstvo spomenikov, 31, 1989, str. 370–371.
- ⁴² ZVKDS OE Ljubljana, Konservatorski program za posege v kulturni spomenik. EŠD – Ljubljana – palača Kolizej, Ljubljana 2005, str. 63.